

ПРО ВИХОВАННЯ МОВНОЇ СВІДОМОСТІ _____

Стаття порушує проблеми мовного виховання громадян України. Розглянуто його засади, методи, канали й основний зміст. Наголошено, що піднесення мовної свідомості стає нині конче важливим з огляду на перспективи мовного майбутнього людства.

Ключові слова: мовне виховання, мовна свідомість, мовна стійкість, мовна поведінка, глобалізація, еколінгвістика, суспільство знань.

Недавнє соціологічне опитування «Мовний баланс України» мало на меті з'ясувати ставлення наших співгромадян до мови¹. Актуальність мовного питання респонденти оцінили так: це невідкладна проблема, яку треба негайно розв'язувати (20,4 %); мовне питання вирішувати треба, але з цим можна почекати (20,4 %); мовне питання неактуальне, кожен і так говорить тією мовою, якою хоче (26,2 %); мовної проблеми взагалі не існує, все це спекуляція політиків (25,9 %); важко сказати (7,2 %) ². Серед тридцяти найгостріших проблем, які стоять перед країною, питання захисту української мови посіло 24-е місце, а російської — 26-е ³.

Як бачимо, більшість опитаних виявила до мовної проблеми відверту байдужість. А частку тих небагатьох, кого вона справді турбує, становлять переважно мешканці Західної України ⁴. Тож академік НАН України Г. П. Півторак мав усі підстави в одному з інтерв'ю скрушно відзначити: «Мовні питання простих людей зазвичай мало цікавлять» ⁵.

Чи означають результати опитування, що мовна проблема в Україні успішно розв'язана, що різні мови побутують у нас безперешкодно і що наші громадяни володіють мовами на незмінно високому рівні? Напевно, що ні. Наведені цифри засвідчують інше: у свідомості багатьох наших сучасників панує не просто байдужість, а скепсис, нехоть, зневага й навіть нігілізм щодо мови. І навряд чи така, м'яко кажучи, неприхильна оцінка співмірна з тією величезною роллю, яку мова відіграє в житті цілого суспільства й кожної окремої людини.

Що ж перешкоджає зацікавленому, небайдужому ставленню до мови? Напрошується відповідь про тривале перебування мови на задвірках державних пріоритетів, про нашу кволу, невизначено-невизрачну мовну політику, про застарілість, недосконалість і малодієвість мовного законодавства, врешті, про відповідну культурну (власне, антикультурну) традицію. Звісно, все це так. Проте

¹ Мовний баланс України / Упоряд. О. Медведєв // Сучасність.— 2007.— № 9.— С. 69–89.

² Там же.— С. 83.

³ Там же.— С. 82–83.

⁴ Там же.— С. 87.

⁵ Півторак Г. Мовні питання простих людей зазвичай мало цікавлять (інтерв'ю) // Віче.— 2009.— № 17.— С. 8.

названі чинники ми все ж таки схильні віднести до наслідків. Бо основна причина — прогалини й прорахунки в мовній освіті.

Було б несправедливо закидати низьку якість усієї нашої мовної освіти. У її структурі важливо розрізнити два складники: мовне навчання й мовне виховання. Перший зводиться до опанування мовних знань, розвитку грамотного мовлення, високої мовної культури. Завдяки ґрунтовній науково-методичній забезпеченості цей складник стоїть у нас на досить високому рівні. Проте мовна освіта в жодному разі не зводиться лише до навчання. Культурна людина має не тільки добре володіти рідною мовою, а й ставитися до неї як до вагомій суспільної цінності, відчувати відповідальність за її теперішнє й майбутнє. Формувати правильне ставлення до мови — і є метою мовного виховання.

Цей аспект ми недооцінюємо: заняття в школах і вишах скеровані переважно на прищеплення правописної грамотності, тоді як плекання ціннісного ставлення до мови вважається чимось необов'язковим, непрактичним, «ідеалістичним». І коли, скажімо, пересічний київський школяр чи студент має з української мови найвищу оцінку, але в повсякденному житті нею ніколи не спілкується, — це закономірний наслідок хорошого мовного навчання й поганого мовного виховання. Безперечно, щоб українська мова надійно закріпилася в молодіжній субкультурі, самого мовного виховання замало. Проте справедливо й те, що мовний нігілізм підлітків часто впливає не з якоїсь свідомої позиції, а з того, що їхнє мовне виховання ми часто пускаємо на самоплив, і мовна освіта лишається недостатньою та неповноцінною.

Небайдуже, ціннісне ставлення до мови як із боку окремої людини, так і всього суспільства найкраще позначати терміном *мовна свідомість* (далі — МС). У попередній статті⁶ ми намагалися показати, що це поняття охоплює погляди, уявлення, почуття, оцінки щодо мови, а також мотиви мовної поведінки. МС є важливим стратегічним чинником мовної стійкості. Адже доля мови чи не в першу чергу залежить від ставлення до неї: якщо мову поважають і цінують, вона краще зберігається і швидше вдосконалюється, якщо ж такої уваги й опіки немає — ризикує стати жертвою масового відступництва, після чого її неминуче спіткають скорочення функцій, занепад і смерть.

Люди та спільноти ставляться до мови по-різному. Тому є підстави виділити рівні розвиненості МС. На нульовому рівні мови не помічають узагалі. На низькому — сприймають як щось неістотне, третьорозрядне, жодної цінності в ній не вбачають, потреби в мовному будівництві та в охороні мови не усвідомлюють. Низька МС уразлива до антинормалізаторства, мовного цинізму, зневаги до рідної мови.

На середньому рівні мова стає предметом роздумів, узагальнень і оцінок. Ці останні, однак, нерідко виявляються суб'єктивними, ненауковими. Скажімо, свою мову вивищують як красивішу, вищу, «богообрану», протиставляючи її іншим мовам — потворним і неповноцінним. Людина із середнім рівнем МС загалом непогано знає мовні норми, але цілком органічного їх засвоєння ще немає: норми сприймаються радше як накинуті ззовні обмеження. У надрах середньої МС зароджується уявлення про цінність мови, яка, щоправда, зводиться лише до рівня «ужиткового засобу спілкування». Глибшої сутності мови як культурного та націєтвірального явища середня МС не відчуває.

⁶ Селігей П. О. Структура й типологія мовної свідомості // Мовознавство.— 2009.— № 5.— С. 12–29.

Людина з високою МС є зрілою мовною особистістю, якій властиве активне, зацікавлене ставлення до мови. Її лінгвістичні знання є складником наукового світогляду. Будучи досконало обізнаною з нормами, вона сприймає їх як стандарт і запоруку успішного спілкування. Звичка дотримуватися норм переростає у внутрішню потребу. Висока МС наділена опірністю до мовного безкультур'я та нігілізму, сповідує культ рідної мови, шанує чужі, але повсякденний ужиток нерідної мови вважає гріхом. Розвиток МС на цьому рівні вже не треба заохочувати спеціально — він переходить у стадію саморозвитку.

Чому ми вирішили порушити проблему виховання МС? Потреба в ньому не якась надумана чи умоглядна, а цілком реальна, життєво важлива. Насамперед — з огляду на загрозу, яка нині, в умовах глобалізації, нависла над мовним розмаїттям Землі.

Мало не щотижня у світі вимирає якась мова. І темпи «мовної смертності» дедалі наростають. За вірогідними прогнозами, з 6 тис. мов, якими людство розмовляє нині, до 2100 р. переважає більшість не доживе. Відомий фахівець з еколінгвістики М. Краусс до цілковито захищених відносить лише 300 мов, тобто 5 % від загальної кількості, а решту 95 % — до мов із різним ступенем загроженості, що, ймовірно, вийдуть з ужитку протягом цього століття⁷. Більш похмурі передбачення в академіка РАН В. В. Іванова: 90 % мов загине через одне покоління (25 років), у наступний період реально в живих залишиться кількасот, а потім і кількадесят⁸.

Вимирають не тільки безписемні племінні чи «одноаульні» мови. Недоля ця загрожує й відносно розвинутим літературним мовам, які не поширені або малопоширені в усіх тих сферах, де їм належить повнокровно побутовувати (держуправління, освіта, наука, мистецтво, церква, книговидавництво, ЗМІ, інтернет, сфера послуг тощо). Шанс вижити мають лише мови добре внормовані, багатofункціональні й — що важливо — поціновані з боку своїх носіїв. А решта приречена в перспективі на невпинне звуження життєвого середовища, скорочення кількості мовців, стирання самобутності і, як наслідок, — зникнення з мовної карти планети.

Чи можуть такі безрадісні прогнози виявитися помилковими? Можуть. Але не в цілому, не в головному напрямі, а в деталях, наприклад у швидкості настання загрозливих змін. Ситуація з національними мовами в СРСР, надто під кінець його існування, є досить точною моделлю, своєрідним прообразом мовного майбутнього людства. Та навіть якщо прогнози такі не справдяться (дуже хотілося б на це сподіватися!), все одно треба бути готовими до розвитку подій, який збіднюватиме мовну палітру людства.

Звичайно, нефахівці можуть таким трагічним сценарієм не перейматися, вважаючи його чимось фантастичним. Але лінгвісти думати про це мусять, бо, як науковці, мають бути чутливими не лише до причин, а й до наслідків. Тим більше, що одна з функцій науки — прогнозувати майбутнє, пропонувати оптимальні шляхи пристосування до нього, рецепти, як відвернути або, принаймні, віддалити небажані зміни.

Формувати ціннісне ставлення до мови варто в будь-якій мовній спільноті, а серед носіїв загрожених мов — і поготів. Попри те, що за роки незалежності українська мова в окремих сферах зміцнила свої позиції, є захищеною держав-

⁷ Krauss M. Classification and Terminology for Degrees of Language Endangerment // Language Diversity Endangered / Ed. by M. Brenzinger. — Berlin ; New York, 2007. — P. 2–3.

⁸ Академик Вячеслав Иванов: Главным языком интернета может стать китайский // Новая газета. — 2004. — 2 февр. — С. 7.

ним статусом, ми все ще не можемо викреслити її зі списку загрожених (чи потенційно загрожених) мов. Як свідчать соціологічні опитування, частка тих, хто розмовляє українською у віковій категорії до 30 років, нижча, ніж загалом по масиву, й ще нижча, ніж у старшій віковій групі. А це означає, що з плином часу кількість людей, які вживають лише російську, ймовірно, збільшиться, а тих, хто говорить лише українською, меншатиме⁹. Прогнози погіршує й нинішня депопуляція української нації. Зусилля держави матеріально заохотити народжуваність небезуспішні, їх слід вітати. Але чи здатні вони подолати демографічну кризу? Адже падіння народжуваності — явище не суто українське, а загальноєвропейське, і пояснюється не так економічними, як цивілізаційними чинниками.

Можна заспокоювати себе думкою: якщо українська мова вистояла кілька століть бездержавності й російщення, вистоїть вона й у майбутньому. Однак цей довід не є аж таким переконливим. Треба враховувати реалії ХХІ століття — доби глобальних урбанізаційних і міграційних потоків, доби небувалого панування над людьми ЗМІ та інтернету (четверта влада, образно кажучи, перетворюється на першу владу). Ці чинники загострять конкуренцію мов, зроблять їхню боротьбу за життєвий обшар ще інтенсивнішою й жорстокішою. Війни здавна були трагічним супутником людства. Але якщо всі попередні століття вони спалахували за географічний простір, то нині розгортаються головню за простір культурно-інформаційний, за людський мозок.

Зрозуміло, що для зміцнення соціолінгвістичних позицій мови треба створювати нею якомога більше джерел корисної інформації, інтелектуального продукту, культурних і духовних вартостей — усього того, що робить її незамінною, конкурентоздатною на «мовному ринку». Цим має опікуватися держава. Але життєздатність мови залежить і від ставлення до неї людей, їхньої мовної поведінки.

Впливати на цю поведінку можна через МС, цілеспрямовано формуючи в ній відповідні мотиви й настанови. Виховання мовносвідомих громадян — це вияв турботи про успішний розвиток мови, посилення її опірності до явищ інтерференції та лінгвоциду. Прищеплюючи молоді погляд на мову як на життєву цінність, ми тим самим робимо мудру інвестицію в її благополуччя завтра, захищаємо екологію мовного середовища в цивілізованій, ненасильницькій спосіб.

Плекати високу МС — значить розвивати в людині прихильність до мови, вчити відчувати її значущість як духовного блага, усвідомлювати особисту відповідальність за її стан і потребу дбати про неї в усіх видах діяльності. Це означає виховувати такого мовця, який: 1) не просто добре знає норми, а й неухильно дотримується їх; 2) говорить правильно не тому, що хтось примушує, а тому, що інакше не може; 3) свідомо прагне до мовного самовдосконалення; 4) має поняття як про мовні права, так і про мовні обов'язки; 5) сповідує ціннісне ставлення до мови, яке перетворилося на тверде переконання й зумовлює всю його мовну поведінку.

Важливо, щоб носіями високої МС були не лише вузький прошарок культурної еліти, а й широкі верстви людей, — навіть ті, що не мають гуманітарної освіти. Тим-то мовне виховання має стати окремим напрямом державної мовної політики й важливим соціальним завданням середньої та вищої школи.

МС не закладається природою, не успадковується генетично від батьків, а виникає під впливом культурного середовища як складова частина соціалізації людини і як наслідок соціальної взаємодії. З одного боку, МС розвивається че-

⁹ Мовний баланс України... — С. 86.

рез засвоєння мовної культури, мовних норм і цінностей, що загалом панують у суспільстві й стають набутком більшості його членів. З другого,— вона є продуктом особистого мовного досвіду й зумовлена впливом безпосереднього оточення: людина переймає таке ставлення до мови, яке сповідує група, до якої вона себе відносить чи волею долі потрапляє. Отже, МС формується під дією керованих і некерованих чинників.

Зі сказаного зрозуміло, що можливості мовного виховання не безмежні. Це слід мати на увазі, щоб не вдаватися до заходів, реалізація яких заздалегідь приречена на невдачу. Утім, зробити цей процес якомога ефективнішим — цілком реально. Важливо дотримуватися трьох основних методичних принципів: ненав'язливості, систематичності й комплексності.

Виховання МС, як і будь-яке виховання,— не одноразова акція, а тривалий, безупинний процес. Досвідчений учитель не накидає любові до мови «враз», а пробуджує її в душах учнів непомітно, поступово, копіткою щоденною працею, організовуючи постійний потік ненав'язливих виховних сигналів і стимулів. Перебуваючи тривалий час у такому середовищі, учень підсвідомо засвоює відповідні норми та цінності, починає глибше відчувати мову і сприймати її як власне надбання. Найкраще, коли б формування МС могло стати складником системи безперервної мовної освіти. У цьому, власне, полягають принципи ненав'язливості й систематичності.

Що ж до принципу комплексності, то він передбачає залучення якнайбільшої кількості суб'єктів і каналів впливу. До них належать: родина, освітні заклади, ЗМІ, державні структури та громадсько-політичні організації.

Хоч носіями розвинутої МС є здебільшого повнолітні люди, її основи слід закладати в родині вже в перші роки життя, коли психіка надзвичайно пластична й піддатлива. Любов до мови часто ґрунтується на дитячих враженнях і переживаннях: вони глибоко западають у душу, закарбовуються в пам'яті, частково переходять у підсвідоме й надалі впливають на становлення особистості та її світовідчуття. Мова в ранньому дитинстві — як візерунок на камені. «Людина ніколи не переживає під впливом слова таких сильних почувань, як у дошкільному віці»,— стверджував видатний педагог Г. Г. Ващенко¹⁰. Дитячі радощі від казки, віршика чи пісеньки закладають до мови стихійну любов, на основі якої потім можна розвивати любов свідому.

У дошкільному та шкільному віці велика виховна роль родинного спілкування. Початки МС виникають тоді, коли в сім'ї панує культ рідної мови, коли нею проводять свята й урочистості, багато читають класиків і сучасних авторів. Любов до мови формується головно на прикладі дорослих, тож дитина має відчувати, що росте в мовно свідомій родині. Коли ж дитина цурається рідної мови, то це почасти провина батьків, які не виконали щодо неї своїх батьківських обов'язків. Хоч тут, звісно, не можна скидати з рахунку й «тиску вулиці». Якщо дитина, скажімо, вдома розмовляє українською, а серед однолітків змушена переходити на російську, то така «диглосія» дуже шкідлива, бо змалку закладає почуття мовної меншовартості, накидає модель поведінки, що властива нацменщинам.

Свідома прихильність до мови, цікавість до мовного життя починаються з елементарних знань, які дає середня, а потім і вища школа. На жаль, ми ще нерідко пропонуємо учням і студентам визубрювати другорядні правила, не надто важливі орфограми, якісь малочастотні винятки. Після іспиту все це швидко ви-

¹⁰ Ващенко Г. Виховання волі і характеру.— К., 1999.— С. 298.

вітрюється з пам'яті, залишаючи про заняття з мови не вельми приємні спогади. Безперечно: грамотна людина має опанувати достатній мінімум правописних навичок. Проте, погодьмося, доля мови залежить не від того, як утворюється прикметник від ойконіма *Цюрих* або, скажімо, чи писати апостроф у слові *волапюк* (це неважко уточнити за словником), а від того, чи вдасться нам прищепити м'олоді уявлення про українську мову як феномен, що заслуговує на пошану, опіку й щоденне використання. Школа, виш мають дати випускникові відчутти себе повноцінним членом мовної спільноти, з якою він кровно зв'язаний і з якою не повинен поривати. Гадаємо, вже давно час запровадити до навчальних програм ті відомості з еколінгвістики, які допоможуть зміцнити в учнів дбайливе ставлення до мови (докладніше про це йтиметься далі).

В освітніх закладах застосовуються різноманітні форми й методи виховання МС. Крім уроків і лекцій, це конференції, зустрічі з мовознавцями, мовні конкурси й вікторини, заняття-дискусії та круглі столи з обговорення мовних проблем на матеріалі публікацій ЗМІ та різних життєвих ситуацій. До творчих робіт, поряд із написанням рефератів, можна віднести підготовку стіннівок, укладання словників малого обсягу (наприклад, місцевих діалектизмів, «суржикізмів», учнівсько-студентського сленгу, поширених помилок тощо), оформлення «мовних куточків» у класах та аудиторіях. Узагалі, виховання МС агітаційними плакатами й іншими наочними засобами варто застосовувати ширше. Великий досвід у цьому плані нагромаджено в Лінгвістичному навчальному музеї при Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка (засновник і завідувач — проф. К. М. Тищенко). Експозиція музею знайомить із розмаїттям лінгвосфери, місцем української мови в ній, основними галузями мовознавства, законами й закономірностями, що діють у мовах і в мовленні. Приголомшливе враження на відвідувачів справляє мапа вимерлих («згаслих») мов. При виході з музею в очі впадає плакат зі словами баскійського поета Х.-М. Арце: «Мова зникає не тому, що її не вивчають чужинці, а тому, що нею не розмовляють ті, хто її знає». (За встановленим у психології «ефектом краю»), перше й останнє враження запам'ятовуються краще, ніж серединні).

Щоб ціннісне ставлення до мови ввійшло до системи потреб людини, стало мотивом поведінки, воно має зачіпати почуттєву сферу. Насамперед це стосується дошкільнят і молодших школярів: у їхніх душах важливо викликати захоплення мовою, розвивати відчуття її милозвучності та краси. Весь навчальний матеріал повинен мати приємно-емоційне забарвлення. Натомість у підлітково-му та юнацькому віці, коли формується абстрактне мислення й на перший план виходить потреба досягнути все своїм розумом, учням варто пропонувати завдання, розраховані на допитливість, де треба поміркувати, скласти власну думку, знайти нове розв'язання. Хоч у старшокласників і студентів посилюється раціональне начало, емоційне не зникає зовсім. На зміну дитячому замилюванню красою мови приходять естетична насолода від творів красного письменства, інтерес до явищ мови та її будови. Отже, викладач має однаково добре володіти як емоційними, так і раціональними методами мовного виховання, дотримуючись доцільного балансу між ними залежно від віку учнів.

Виховувати — значить давати власний приклад. Мовлення вчителя, як і мова навчальної літератури, мусять бути взірцевими. Багато важить дидактична майстерність, вміння цікаво подати предмет, уникаючи формалізму, шаблону та нудних повчань. Таких педагогів, на жаль, небагато. Тому на часі якісна підготовка й перепідготовка кадрів, підвищення престижу освітянської праці. Вихов-

ні зусилля викладача стають значно дієвішими, коли керівництво начального закладу заохочує дотримання в його стінах мовного режиму. З огляду на специфічну соціолінгвістичну ситуацію в багатьох куточках нашої держави школи й університети покликані стати тими оазами, де юнаки та дівчата могли б вільно відточувати свої навички мислити й спілкуватися українською мовою.

Не обтяжена забобонами й помилками батьків, молодь здатна по-іншому поглянути на наш недосконалий світ, спробувати своєю бурхливою енергією перевлаштувати чи поліпшити його. Швидко й радо підхоплює вона все нове, але водночас не завжди вміє правильно відрізнити, що в цьому новому є корисним, а що ні. Тим-то молоді часом зопалу відкидають національно-культурні цінності, які здаються їм пережитком минулого. Інша суперечність — між родинно-шкільним вихованням та «вихованням» вулиці. Важливо вчасно запобігати появі в підлітків мовних відхилень, долати розрив між мовними знаннями та мовною поведінкою, викорінювати небажані тенденції ще на ранніх стадіях, зокрема пояснювати, чому спілкуватися чемно краще, ніж лихословити. Певна річ, долати ці суперечності дуже важко. Часто вихователь із розпачем бачить, що всі його зусилля зводяться нанівець¹¹. Але іншого виходу немає: молодь — це велике національне надбання, особливий гуманітарний ресурс, і його треба готувати берегти мову, яка була передана на збереження нам. Таким чином, уся мережа навчальних закладів різних ланок (дошкільних, шкільних, вишівських) має бути охоплена цілісною системою мовного виховання.

У добу всевладдя ЗМІ їхня роль у мовному житті дуже велика, а виховний вплив їхній іноді перевершує вплив педагогічного виховання. ЗМІ здатні поширювати в масах лінгвістичні знання, надавати фахові консультації, привчати любити й шанувати мову. В Україні, наприклад, цю функцію успішно виконує радіожурнал «Слово» Національної радіокомпанії, а віднедавна — й невеликі міжпрограмні ролики на ТРК «Київ», у яких ведучий А. С. Васянович ненав'язливо розповідає, як говорити українською правильно, уникаючи поширених помилок. Плекати високу МС була покликана популярна публіцистична радіопередача А. Г. Погрібного «Якби ми вчилися так, як треба» (1997–2007), а також виготовлена на замовлення Міністерства культури й туризму серія телевізійних роликів «Наша мова», де різні люди розповідали, як і чому вони спілкуються українською. Друковані ЗМІ час від часу надають трибуну охочим висловити своє ставлення до мови та мовної дійсності, окремі видання мають навіть постійні мовні рубрики. Проте це більше стосується державних ЗМІ, тоді як приватні більше дбають про розвагу публіки.

На відміну від контактних форм виховання МС (лекції, бесіди, конференції), неконтактні форми (електронні та друковані ЗМІ) мають ту перевагу, що незмірно розширюють аудиторію впливу, і той недолік, що її розосереджують, не забезпечують зворотного зв'язку в момент інформаційного впливу. Натомість усесвітня мережа поєднує переваги обох форм виховання. Вона дає змогу порушувати мовні теми на практично необмеженій аудиторії, не позбавляючи її пра-

¹¹ Корені цієї проблеми, схоже, лежать не так у мовнокультурних, як у психологічних чинниках. Нові розвідки показують, що до причин підлітково-молодіжного лихослів'я, крім уже відомих (словесна агресія — суспільно «прийнята» форма сублімації фізичної агресії й провісник статевого дозрівання), належить і несвідоме «підвищення» в такий спосіб свого нижчого статусу стосовно дорослих і тих однолітків, які навчаються у престижніших освітніх закладах або є матеріально більш забезпеченими (див.: *Панова Н. Ю.* Психологічні функції ненормативних мовленнєвих конструктів у комунікативній поведінці студентської й учнівської молоді. — *Донецьк, 2008.* — 168 с.). Отже, лайка — це свого роду «крик по допомогу».

ва висловитись у відповідь (на форумах, під час віртуальних конференцій тощо). Можливість сказати своє слово інтелектуально й емоційно «втягує» людину в обговорювану проблематику, тому вона з більшою готовністю переймає і глибше засвоює пропонувані їй погляди й оцінки.

Мовні теми в мережі обговорюють досить-таки жваво. Щоправда, нерідко виплескується словесна агресія: сперечальники легко потрапляють у полон емоцій, переходять на особистості, ображають мовні й національні почуття. Через це власникам сайтів варто б ретельніше пильнувати додержання норм нетикету (правил спілкування в мережі), а зятих порушників позбавляти «права голосу». Масова грамотність і мовний етикет не останньою чергою формуються на публічних зразках. Тож і ЗМІ, й інтернет мають являти зразки високої мовної культури, а не безкультур'я.

Роботу українських ЗМІ слід удосконалювати також і з юридичного погляду. Адже нерідко вони поширюють ідеї та «цінності», що перешкоджають мовному вихованню, стають знаряддям не так формування МС, як маніпулювання нею. Дехто вважає, що свобода думки й слова дає їм право глумитися з мови. Відомий випадок, коли головний редактор газети «Крымская правда» М. О. Бахарев (нині — заступник Голови Верховної Ради АР Крим) привселюдно заявив: «Немає такої української мови. Це мова черні... Це мова, яку штучно придумали Шевченко й інші авантюристи. Я вам скажу більше — немає і такої нації “українці”, як і немає жодного майбутнього в Українській держави» (Зеркало недели.— 1997.— 4–10 окт.— С. 1). Ще приклад. Не так давно А. В. Мілевський, нападник футбольного клубу «Динамо» (Київ), «напав» на українську мову: «Не дуже розумію української мови й те, як можна дивитися фільми українською, особливо серйозні картини» (Газета по-українсьому.— 2009.— 19 лип.).

Гадаємо, «відкриття» такого штибу заслуговують не лише на моральний осуд, а й на правову оцінку. Справді, якщо особа, яка паплюжить державні символи України (герб, прапор, гімн), підлягає штрафу або й арешту, то чому на таке ж покарання не заслуговує той, хто публічно зводить наклепи на державну мову, і той, хто ці наклепи поширює? Якщо закон переслідує того, хто кривдить національні або релігійні почуття інших людей, то чому закон байдужий до кривдника мовних почуттів? Визнаючи мову невід'ємною ознакою державності, національною і суспільною цінністю, логічно визнати й те, що вона потребує такого ж правового захисту, який надається державним символам та іншим культурно-історичним цінностям. Обов'язок громадян шанувати державну мову та мови національних меншин варто було б закріпити в Конституції України.

Крім зміцнення правової врегульованості мовного життя до заходів державної мовної політики, які підвищують масову МС, можна віднести: протекціонізм щодо державної мови та загрозованих мов нацменшин; зміцнення мовного порядку (державна гарантує громадянам мовні права й спонукає їх виконувати мовні обов'язки); впровадження контролю за нормативністю суспільного мовлення (не плутати з цензурою!); вироблення стандартів мовної грамотності для осіб, які претендують на роботу в органах влади та в закладах освіти; створення системи моральних, матеріальних і соціальних стимулів, за яких добре знання мови було б вигідним і престижним¹². Г. П. Півторак слушно зауважує: «Мову ви-

¹² В Україні працівники деяких бюджетних закладів отримують надбавку до зарплати (10–25 %) за знання й використання в роботі однієї або кількох іноземних мов (постанова Кабінету Міністрів України № 1298 від 30 серпня 2002 р.). Незрозуміло, чому такі надбавки не виплачують тим, хто досконало володіє державною мовою.

вчають і люблять тоді, коли без неї не можна обійтися, коли вона потрібна в щоденному житті. Якщо українська мова стане державною не тільки на папері, а й у повсякденній практиці, якщо нею заговорять усі депутати у Верховній Раді, чиновники в Кабінеті Міністрів, областях (а вони зобов'язані це робити), коли вона запанує в засобах масової інформації, тоді повага до неї й прагнення досконалості нею володіти стане звичним явищем»¹³.

Масова МС зростає й тоді, коли в країні діють мовні товариства, провідниками мовної політики стають політичні партії, національні, дитячі й молодіжні об'єднання, релігійні осередки, на мовні теми публічно висловлюються відомі люди — лідери громадської думки, філологи, інші представники інтелігенції. Свою роль відіграють відзначення Міжнародного дня рідної мови, Дня слов'янської писемності й культури, вихід різноманітних словників, підручників, розмовників, якісної мовознавчо-популярної літератури.

Підвищити масову МС могла б загальнодержавна лінгвістична служба, яка телефоном і в мережі надавала б безкоштовні поради з мовних питань (оперативна відповідь — її істотна перевага). Слід вітати й інші ініціативи, на зразок наліпок у громадських місцях «Говорімо правильно!», де наведено нормативні варіанти до поширених помилок. Заслуговує на обговорення ідея підготовки й затвердження на державному рівні Національної програми мовного виховання. Доцільно заснувати Академію української мови — громадську організацію, до складу якої обиралися б діячі, що мають виняткові заслуги перед нею, — ті, хто успішно її утверджує, вдосконалює, поширює, досліджує (політики, письменники, журналісти, перекладачі, вчителі, мовознавці тощо). Академія, серед іншого, могла б присуджувати відзнаки публічним особам, чиє мовлення є взірцевим, і тим, хто, будучи іншомовним, спромігся досконалості опанувати мову українського народу, а також укладати рейтинг «ворогів» української мови.

Отже, сформування високої МС — бажана мета мовної політики. МС розвивається тим швидше, чим більше уваги мовній сфері приділяють держава й суспільство. Має значення і загальне піднесення духовної культури, освітнього рівня людей. Краще, коли МС визріває одночасно з почуттям патріотизму й іншими формами свідомості — національною, правовою, історичною. Адже якщо людина пишається своєю державою і своїм народом, сумлінно виконує конституційні обов'язки, усвідомлює головні чинники націєтворення, вона неодмінно переконується й у значущості рідної мови, в необхідності її плекати та захищати.

Взаємодія всіх згаданих виховних інститутів має підвищити в суспільстві повагу до мови, загострити нетерпимість до мовного нігілізму й антинормалізаторства, створити атмосферу, яка заохотить кожного відчувати себе учасником мовного процесу й замислитися про власну відповідальність за долю рідної мови.

Розглянувши форми й канали виховання МС, спинимося на його змісті. Він має бути науковим, правдивим, об'єктивним, відбивати такі факти й аргументи, які утверджують людину в ціннісному ставленні до мови взагалі й до рідної мови зокрема.

Місце людини в житті не в останню чергу залежить від того, наскільки добре вона володіє мовою. Викладач має довести учням, що без багажу лінгвістичних знань їхня майбутня кар'єра не складеться. Куций запас слів, брак правописно-граматичних навичок, невміння працювати з текстом гальмують інтелектуальне та професійне зростання. Малограмотний сам собі обрізає шлях у самореа-

¹³ Півторак Г. Знач. праця. — С. 9.

лізації. Більше того — почувається особою другого сорту, «культурним інвалідом», а отже, стає джерелом соціальної напруги.

Чим вище підноситься людина службовими щаблями, тим більше потребує мовної вправності. Коли ж стає публічною особою, вимоги до її мовлення зростають стократ. Адже телебачення й радіо на всі помилки наче наводять збільшувальне скло, і мовна неспроможність такого «ритора» постає перед людьми в усій своїй красі. «Вуста — мірило розуму» — ніде слухність цього прислів'я не підтверджується так, як у публічній політиці. Недоріки неминуче стають тут по-сміховищем, навіть якщо волею долі потрапляють на самісіньке верхів'я влади.

Згадаймо, як «уславився» на цій ниві 43-й президент США Дж. Буш (молодший). Лексичні й граматичні суперечності, алогізми й просто дурниці траплялися в його виступах так часто, що залишали враження цілковитого нецтва. Ось деякі з «бушизмів»: *Америка — це країна, яка любить свободу й любить нашу країну; Вона (К. Райс) така ж дівчина із західного Техасу, як і я; Я хочу зберегти виконавчу силу президента не лише для себе, а й для всіх моїх майбутніх попередників; Одна з найкращих речей у книжках — це те, що інколи в них є чудові малюнки; Якщо ви вивчите вашого дитину читати, то він або її зможе скласти тест на грамотність*¹⁴. Дж. Буш несамохіть підтвердив мудрість свого славетного співвітчизника Р. В. Емерсона: «Хоч якою мовою говори — скажеш іншим лише те, який ти сам»¹⁵. Методика викладання, як відомо, не рекомендує педагогу відтворювати перед учнями помилки. Утім, гадаємо, такі «перли» більш ніж повчальні, бо показують, до чого можуть призвести неувага й неповага до мови.

Натомість майстерне володіння словом надає сучасникові вагомий козирі: підвищує його конкурентоздатність на ринку праці, відкриває доступ у світ найвищих культурних досягнень, дозволяє швидко поповнювати свої знання й ділитися ними з іншими. Уміння впевнено орієнтуватися в бурхливому потоці фахової та щоденної інформації стає нині життєво важливим. Адже рішення ми приймаємо на основі отриманих повідомлень. А їх мало просто прочитати або почути — треба ще вміти їх проаналізувати й правильно зрозуміти: визначити їхню тему й мету, виділити головне й відсіяти другорядне, оцінити якість і вірогідність інформації, побачити підтекст, якщо він є, зробити висновки. Нарешті, треба вміти адекватно сформулювати для себе й для інших саме своє рішення.

Істотну роль мови як складника професійності підкреслювали не раз — і фольклор, і література, і наука; пор., напр.: «Німіий піп ніколи парафії не дістане» (ірландське прислів'я)¹⁶, «Людина без знання мови — все одно, що телевізор без звуку» (О. Черногуз)¹⁷, «Homo sapiens — людина розумна чи homo faber — людина вміла в ручній праці. Ті homo sapiens і faber не могли б бути ані sapiens, ані faber якби не були одночасно homo loquens — людиною мовною» (В. Дорошевський)¹⁸. А ще мова — вірогідна підстава для загальної оцінки людини. Вишукане літературне мовлення підтверджує ерудицію, освіченість і

¹⁴ В оригіналі: If you teach you child to read, he or her would be able to pass a literacy test. Усі вислови цит. за: The Complete Bush Quotes. The most complete collection anywhere (<http://estnyboer.com/bush/>).

¹⁵ В оригіналі: «Use what language you will, you can never say anything to others but what you are» (Emerson R. W. Essays and Lectures.— New York, 1983.— P. 1067).

¹⁶ Ірландські прислів'я та приказки / Упоряд. і пер. з англ. Р. І. Доценко.— К., 1982.— С. 122.

¹⁷ Черногуз О. Ф. Аристократ із Вапнярки.— К., 1996.— С. 258.

¹⁸ Doroszewski W. O kulturę słowa : Wybór porad językowych.— Warszawa, 1991.— S. 8.

справжню шляхетність свого носія. Це розуміли ще в античному світі: «Доброї крові ти, люба дитино, якщо так говориш!» (Гомер)¹⁹.

Мова дає змогу точно, правильно, ефективно передавати думки (а коли треба, то й приховувати їх). Звідси — давня теза, що мова є засобом обміну думок, тобто засобом спілкування, взаєморозуміння. Теза ця слухна, але сьогодні видається поверховою. Найбільш проникливі науковці виявили глибшу, фундаментальнішу властивість мови — як знаряддя впливу на інших²⁰. Слово, сказане або написане, є для людини наче концентрованим подразником, на який вона має відреагувати. Вправному мовцеві до снаги завоювати найнепрístupнішу фортецю — розум і серця своїх співрозмовників або читачів. На рівні ж суспільства мова служить єдиним і незамінним механізмом для соціалізації, окультурення, олюднення його членів. Отже, мова — могутній дар, що дозволяє керувати людьми, змінювати їхні погляди та поведінку.

Цінуючи мову як таку, можна, однак, не дуже цінувати мову рідну, що, на жаль, і досі властиво багатьом нашим співвітчизникам. Тим-то при вихованні МС на цю обставину слід звертати не меншу, а навіть і більшу увагу.

Рідна мова — чинник буття нації, такий же важливий, як і спільні територія, історичне минуле, риси культури, традицій і характеру. Відшліфована літературна мова та її добре знання згуртовують націю, підносять її самосвідомість, що, своєю чергою, допомагає досягати рівноправних, партнерських стосунків з іншими народами. Така нація зазвичай викликає пошану, її сприймають як виразно окремішню й самодостатню. Якщо ж хтось кепсько володіє рідною мовою, він тим самим не лише засвідчує власну недорікуватість, а й кидає тінь на всю націю, бо створює враження її «штучності», культурної неповноцінності.

Чималий виховний потенціал мають трагічні сторінки з історії української мови: її тривалий бездержавний статус, скорочення територіальної та соціальної бази, запанування суржику, випадки заборони й інші вияви лінгвоциду. Слід розповідати про репресії та катування мовознавців, письменників, педагогів у 1930-ті роки й пізніше — саме за те, що вони самовіддано працювали з українським словом, поширювали його. Як приклад варто наводити мовну поведінку тих українців, які всупереч обставинам принципово не зрікалися рідної мови, навіть стаючи предметом насмішок, образ або й переслідувань²¹.

Практика показує: драматичні факти такого роду справляють на аудиторію сильне враження (хоч тут важливо не передати куті меду, щоб не ввести слухачів в афективну розчуленість, сльозоточивий сентименталізм). Водночас ці факти засвідчують велику життестійкість української мови. Адже з виснажливої боротьби за існування вона вийшла переможницею. Сила її якраз і полягає в тому, що попри всі перешкоди їй удалося розвинути високі комунікативні якості: милозвучність, лексичне багатство, граматичну гнучкість, стилістичне різнобарв'я тощо. За своїми можливостями — реалізованими та потенційними — вона

¹⁹ Гомер. *Одісея* / Пер. з дгр. Бориса Тена.— Х., 2004.— С. 109.

²⁰ Учення І. П. Павлова про мову як другу сигнальну систему, теорія Б. М. Поршнева про мову як засіб сугестії та контрсугестії.

²¹ Чималий матеріал на цю тему можна почерпнути з таких джерел: Російщення України : Наук.-поп. зб. / За ред. Л. Полтави.— К., 1992.— 408 с.; *Лизанчук В. В.* Навічно кайдани кували : Факти, документи, коментарі про русифікацію в Україні.— Л., 1995.— 415 с.; *Лівторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски».— К., 2004.— С. 136–179; *Кубайчук В.* Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови).— К., 2004.— 168 с.; *Українська мова у ХХ сторіччі: Історія лінгвоциду. Документи і матеріали* / За ред. Л. Т. Масенко.— 2-е вид., доп.— К., 2006.— 400 с.

нітрохи не поступається мовам тих народів, яким пощастило здобути державність раніше, ніж українцям.

Отже, недоцільно зациклюватися тільки на негативі — важливіше викликати приємні почуття. Не замовчуймо вагомих здобутків нашої мови в науці, літературі, мистецтві й інших царинах культури. Головне — повідомляти чимбільше фактів, що виводять зі стану байдужості, зворушують розум, скеровують на правильні висновки й оцінки. Як курс історії України покликаний виховувати патріотизм, привчати громадян цінувати державність, так і історія української мови має переконувати в тому, що мова є великою національною цінністю, за яку треба боротись і яку треба оберігати.

Виховуючи МС українців, не зайве подавати ширшу фактологічну базу для паралелей і зіставлень. Тобто не обмежуватися рідною мовою, а розповідати все цікаве й повчальне зі світового досвіду мовного будівництва. Ідеться про історію утвердження рідної мови іншими народами (як громадяни виборюють у держави мовні права, як держава змушує громадян виконувати мовні обов'язки), особливості мовного законодавства різних країн, причини й наслідки занепаду національних мов — тих, яким порівняно з українською пощастило менше (білоруській, кельтським, мовам народів Крайньої Півночі та Далекого Сходу Російської Федерації, корінних народів США тощо), випадки успішного відродження вимерлих мов, явища мовного імперіалізму в сучасному світі, новини мовного життя за рубежом²².

Усі такі факти допоможуть пояснити, чому сучасні держави розбудовують мовне законодавство й проводять на його основі цілеспрямовану мовну політику. Аудиторія має усвідомити, що в нинішньому глобалізованому світі пустити розвиток мови на самоплив — означає втратити її в майбутньому, й що регульовальні заходи мають на меті не обмежувати свободу людей, а зміцнювати позиції мови, заохочувати дальший її поступ, не допустити її застою та занепаду. Ось чому держава змушена захищати мову юридично — так само, як і довкілля, суспільну мораль, історико-культурні пам'ятки тощо.

Проте не лише держава, а й кожен окремих мовець має обов'язки щодо мови. Одні з них випливають із законодавства, інші — з моральних норм. Своєрідний кодекс останніх уклав І. І. Огієнко в праці «Наука про рідномовні обов'язки» (1935)²³. До них належать, наприклад, такі: берегти честь рідної мови як свою власну; розмовляти скрізь, де тільки можна, рідною мовою; навчати її своїх дітей; опановувати соборну літературну мову; працювати повсякчас для її розвитку; дотримуватися єдиного правопису; підтримувати рідномовні періодичні видання; знати й виконувати всі ці обов'язки. А найголовніший обов'язок кожного перед рідною мовою — зберегти її й передати нащадкам.

У ставленні людей до мов поряд із науковими поглядами побутують і хибні, часом зовсім дикі забобони, стереотипи, міфологеми. Вони склалися історично й виявляють на низьких рівнях МС неабияку живучість. Мусимо їх спростовувати,

²² Див. про це, зокрема: Державність української мови і мовний досвід світу : Матеріали міжнар. конф. (Київ, 11–12 травня 2000 р.).— К., 2000.— 444 с.; *Ткаченко О. Б.* Українська мова і мовне життя світу.— К., 2004.— 272 с.; *Calvet L.-J.* La guerre des langues et les politiques linguistiques.— Paris, 1999.— 294 p.; *Words and Worlds: World Languages Review* / F. Martí, P. Ortega, I. Idiazabal et al.; ed. by F. Martí.— Clevedon ; Buffalo ; Toronto, 2005.— 357 p.; *Encyclopedia of the World's Endangered Languages* / Ed. by Ch. Moseley.— London, 2007.— 669 p.; *Language Diversity Endangered* / Ed. by M. Brenzinger.— Berlin ; New York, 2007.— 454 p.

²³ *Огієнко І.* Наука про рідномовні обов'язки.— К., 1994.— 72 с.

викорінювати, бо вони кривдять мовні почуття людей, викликають конфлікти, виставляють націю на посміх у міжнародних стосунках.

У кожної мовної спільноти — свої забобони. Ті, що властиві мешканцям України, стосуються глотогенезу («українська мова — праматір індоєвропейських мов»; «українська мова — це російська мова, зіпсута польськими впливами»; «російська мова — це українська мова, зіпсута угро-фінським субстратом»²⁴), соціолінгвістичного чи естетичного статусу різних мов («є мови кращі й гірші, елітні й вульгарні, милозвучні й какофонічні»), їхніх словотвірних або функціональних можливостей (««селянські» мови для науки й високих технологій не годяться»; «ніж карбувати власні терміни, завжди краще позичати вже готові з інших мов»; «українська не надається для дублювання зарубіжних фільмів»; «заклад, названий англійською мовою, більш сучасний і прогресивний, ніж заклад, названий українською»²⁵), правової регуляції мововжитку («будь-які обмеження в мовній царині порушують права людини, загрожують свободі слова»), міжособистісного спілкування («з чужомовним співрозмовником завжди треба переходити на його мову, бо інакше ми виразимо зневагу до нього»; «справжній чоловік повинен уміти вправно матюкатися»), науки про мову («щоб стати лінгвістом, головне мати містку пам'ять») тощо.

МС слід звільняти й з-під пресу тих забобонів, які живлять мовну меншовартість («рідна мова бідна й примітивна, а чужі — досконалі й престижні») та мовний шовінізм («моя мова найкраща, а всі інші — недолугі»). Треба пояснювати, що цікавість і повага до чужих мов — не привід нехтувати рідну мову, а любов до рідної мови не повинна провокувати уявлення про її вищість і винятковість щодо інших мов.

У міжмовних стосунках діє закон «емоційного зараження»: ставлення до певної мови з боку іншомовців великою мірою залежить від того, як до неї ставляться ті, для кого вона є рідною. Якщо високо цінують і ревно оберігають, то пошана до неї виникає і в носіїв інших мов; якщо ж нехтують і зневажають, то дивно було б очікувати, що чужинці поставляться до неї краще. Отже, щоб поважали твою мову інші, треба самому її поважати.

До мовної поведінки застосовне й «золоте правило» моралі: стався до мови іншого так, як би ти хотів, щоб інший ставився до твоєї мови. Зверхність до мови співрозмовника шкодить обом співрозмовникам. Носій іншої мови — не ворог, а його мовна інакшість не повинна викликати антипатії. На моральний осуд заслугує не мова, якою розмовляє людина, а сама людина, якщо вона зрікається рідної мови або погано володіє нею.

Не лише дорослі, а й молоді люди схильні вважати себе зрілими, самодостатніми особистостями. Моралізаторство, всілякі повчання вони часто зустрічають «у багнети». Така протидія до певної міри природна, адже в умовах вільнодумства й свободи слова ми рідко дослухаємося думки фахівців, бо найкращим фахівцем вважаємо передусім себе (тут спрацьовує хід думки, добре відомий ліка-

²⁴ Аналіз таких стереотипів див.: *Тараненко О. О.* Український і російський мовно-культурні вектори в сучасній Україні: реальність, політизація, міфи. I–II // *Мовознавство*.— 2009.— № 2.— С. 3–33; № 3–4.— С. 54–81.

²⁵ В основі всіх таких забобонів лежать глибокий суб'єктивізм і почуття мовно-культурної меншовартості. Досить порівняти парадоксальну реакцію багатьох українців на нові терміни. Якщо термін утворено на основі питомих засобів, він часто викликає скептичну посмішку (така ж реакція на власні терміни, вже усталені в західно- й південнослов'янських мовах). Якщо ж це термін запозичений, що постав на основі питомих засобів у французькій, німецькій або англійській мовах, він справляє «солідне» враження, а його внутрішня форма, навіть будучи зрозумілою, сміху не викликає.

рям: те, що стосується мого здоров'я, ніхто не може знати краще, ніж я сам). Навряд чи виховні ідеї перетворяться на мотиви поведінки, якщо їх просто постулювати, догматично «втовкмачувати». Тому тільки розповіді про рідномовні обов'язки та спростувати навколумовні стереотипи — замало. Найкраще, коли зміст виховання людина глибоко продумує, критично переосмислює, застосовує в житті. У такому разі вона наче *сама* доходить до того, в чому хоче переконати її вихователь, і зроблені висновки сприймає як наслідок самостійної духовної праці. Годі висновки міцно закріпляться в її МС як власні переконання.

Тут найдоцільнішим є метод «проблемних ситуацій», коли перед аудиторією ставлять на обговорення складні, суперечливі питання, пропонуючи поміркувати над ними, висловити своє бачення та оцінки, знайти й обґрунтувати можливі розв'язки.

Розглянемо, наприклад, як цим методом можна вести профілактику почуття мовної меншовартості. Студентам або старшокласникам викладач наводить два протилежних, взаємовиключних погляди на вживання української мови. Так, історик П. П. Толочко стверджує, що українська — його рідна мова, але оскільки за рубезем її ніхто, крім діаспори, не знає, він задля більшої відомості намагається публікувати свої праці російською. Завдяки їй, каже вчений, ми можемо заявити про себе світові. «Без російської мови Україна неповноцінною буде», — такий висновок П. П. Толочка ([Інтерв'ю з П. Толочком]. — *Известия в Украине*, 2008, 12 нояб., с. 8). А прозаїк Ю. В. Покальчук про своє мовне кредо сказав так: «Якщо десь буде останній письменник, який пише українською, так це буду я» (*Рівне вечірне*, 2006, 30 листоп., с. 19).

Педагог заохочує в аудиторії своєрідне «ток-шоу», ставлячи навідні запитання: «Як ви розумієте ці дві позиції? У чому вони протилежні? Чи можна їх поєднати? Які мотиви, на вашу думку, рухають науковцем і письменником? Хто має більше рації і чому? З ким ви згодні, а з ким ні? Чия настанова могла б стати правилом мовної поведінки для всіх українців?».

Викладач теж учасник диспуту. До того ж учасник авторитетний, який, вислуховуючи думки вихованців, принагідно ознайомлює їх із тим, як цю животрепетну проблему розв'язує сучасна еколінгвістика.

Національна мова виживає й набирає комунікативної потужності не так через якісь свої структурні переваги, як через належність заповзятливій, творчо продуктивній і мовно свідомій спільноті. «Кожному народові, — пише О. Б. Ткаченко, — дорога своя мова, кожному народові треба витратити дуже багато сил, щоб довести світові, що і його мова потрібна. Найкраще це доводиться, коли цією мовою створюють багату й цікаву літературу, зокрема й наукову, спеціальну»²⁶. Кожний культурний здобуток, створений певною мовою, підвищує її престижність, привабливість, інформативну цінність. Сприятливі появи або поширенню таких здобутків — моральний обов'язок мовців. Якщо ж вони ухиляються від цього обов'язку й воліють створювати наукові чи мистецькі праці чужими мовами, вони тим самим непрямо сприяють занепадові рідної мови.

У позиції П. П. Толочка наявна раціоналізація (пошук начебто пристойного приводу) мовного відступництва. Учений сплутав причину й наслідок. Українську мову саме тому й мало знають у світі, що багато наших науковців пишуть свої праці не українською, а іншими мовами, засвідчуючи тим самим своє ставлення до неї як «непридатної» для наукової царини («Трагічна мова! Вже тобі

²⁶ Ткаченко О. Б. Письма далекого друга. Васольялгань сѣрмат. — Саранск, 2004. — С. 44.

труну не тільки вороги, а й діти власні тепуть»²⁷). Утім, позиція П. П. Толочка закономірна для тих, хто вбачає в мові лише засіб спілкування, а її націє- і культуротворчої функції не усвідомлює. Найперший чинник розвитку мови — потреби й діяльність людей, для яких вона є рідною. Якщо ж усі українці думатимуть і вчинятимуть так, як П. П. Толочко, то українська мова й далі лишатиметься маловідомою й функціонально неповною, а згодом наблизиться до небезпечної межі.

Натомість Ю. В. Покальчук — людина, безперечно, високої МС — висловив настанову патріота, лицаря, охоронця рідної мови. Обов'язок розвивати її для нього важливіший, ніж оманлива спокуса, змінивши мову, вийти на ширший читацький загал. (І це при тому, що для Ю. В. Покальчука така можливість була цілком реальною: письменник-поліглот, він володів одинадцятьма чужими мовами, з яких чотирма — вільно.) Що більше таких людей у мовній спільноті, то більша стійкість мови, її невідчужуваність лінгвоцидові.

Під час дискусії викладач поступово підводить учнів до висновку: наша мовна поведінка — частина життя мови, отже, кожне слово, сказане українцем в Україні не українською, підкошує мову, підриває її позиції, звукує її життєвий простір. А для народу втрата мови рівнозначна втраті національності. Тому з погляду лінгвоєкології відмова від рідної мови — чи то при написанні книжок, чи то в побутових розмовах — є різновидом культурно небезпечної, девіантної поведінки.

Популяризувати вітчизняні наукові й мистецькі здобутки за рубежом, звичайно ж, треба. Але не зреченням рідної мови, а шляхом перекладу. До речі, кількість перекладів, зроблених із певної мови, — об'єктивний показник її культурної ваги й престижності. А для поширення наших надбань у слов'янському світі навіть і переклад не завжди потрібен, бо зрозуміти українську носіям споріднених мов за бажання неважко. І чим більше з'являтиметься таких надбань українською мовою, тим сильнішим буде потяг інших народів опанувати її.

Як ми вже зазначали, кінцева мета мовного виховання — сформувати високу МС. Лише на цьому рівні визріває мовна самосвідомість, коли людина усвідомлює себе як мовця, критично оцінює свою мовну культуру й заохочує себе до самоосвіти. Тобто мовні навички починають удосконалюватися під впливом уже не чужої, а її власної волі. Така людина цілеспрямовано, не шкодуючи зусиль і часу, примножує лексичний запас, опановує граматичні тонкощі, розвиває смак до слова, цікавиться здобутками мовознавства. Її мовлення потрапляє під повний і осмислений самоконтроль. А ще вона замислюється над роллю мови у своєму житті та в житті суспільства, плекає любов до рідної мови, насолоджується нею, прагне своєю працею зміцнити її становище та підвищити її статус.

Таким чином, усе те, що було змістом виховання людини, тепер міцно закріпилось у вигляді мотивів її мовної поведінки. Виховної мети досягнуто. Небагатьом вдається піднятися до цього найвищого рівня, але сама наявність таких мовців підтверджує: високорозвинена МС і мовне самовиховання — явища не тільки можливі, а й цілком реальні.

Проте, з іншого боку, цих поодиноких мовців можна потрактувати і як виняток, як доказ того, що висока МС у принципі не може бути повселюдною. Отже, спеціально формувати її в масах недоцільно, бо це, мовляв, прожектерство, утопічне просвітництво, на яке не варто марнувати зусилля й кошти. Що тут ска-

²⁷ Костенко Л. В. Вибране.— К., 1989.— С. 161.

жеш? По-перше, така позиція якраз і засвідчила б, що ціннісне ставлення до мови перебуває в нас на загрозово низькому рівні й що його треба наполегливо підвищувати. А по-друге, за останні півстоліття у справі розбудови різних типів суспільної свідомості (національної, правової, екологічної, політичної тощо) нагромаджено чималий і корисний досвід, який варто вивчати і творчо переймати задля виховання МС. Звичайно, тут нас спіткатимуть і специфічні труднощі. Основна з них криється в різкій прірві між надвисокою матеріально-технічною й відносно скромною морально-духовною розвиненістю сучасного людства.

Не секрет, що в західній культурі матеріальні цінності помітно гіпертрофовані. Чимало наших сучасників мету існування вбачають у тому, щоб оточити себе розкошами й добробутом, щастя вимірюють розміром особистого капіталу, життєву філософію зводять до нехитрої формули «нам аби гроші та харчі хороші».

Викривлена культура споживання, ідеологія речовизму масово продукують міщанство. Його суть О. Ф. Лосев вбачав у будь-якій обмеженості інтересів і поглядів людей, їхній вузьколюбості та духовному вбозтві²⁸. Усю свою життєдіяльність міщанин організовує за типом раціонального підприємництва, стосунки з іншими будує на принципі «купи — продай», а все, що не вписується в ці рамки, відкидає як не вигідне й нерентабельне. Культурне життя, духовні цінності та інші «високі матерії» йому чужі й незрозумілі. Не особистісний розвиток, не пошук істини, не творча самореалізація, а примноження статків — ось на що скерована вся його активність. «Табір міщанський, трухлявий, огидний, ой як тебе ненавидю я», — так затаврував М. Г. Куліш цей клас²⁹.

Цілком закономірно постає питання: чи легко в атмосфері повсюдного товарного-грошового фетишизму виховувати високу МС? Певно, що ні. Адже приземлений розум не прагне всебічного розвитку, малочутливий до явищ культури, а тому, якщо й здатен цікавитися мовою, то виключно з вузькопрагматичних міркувань. Розмірковувати про цінність мови перед ним — усе одно, що «розсипати перла перед свинями».

Чи є вихід? Чи настане колись край усевладдю золотого тільця й спричиненій ним бездуховності? Є всі підстави сподіватися: тотальне споживацтво врешті-решт приречене. Річ у тім, що надвиробництво товарів, помножене на неконтрольований зріст народонаселення, поглинає дедалі більше невідновних природних ресурсів. А вони аж ніяк не безмежні. Якщо так триватиме й далі, екологічна криза глибшатиме й нас неминуче спіткатимуть потужні природні катаклізми глобального характеру. Якщо розгнуждане споживацтво вчасно не приборкати, людство докотиться до самознищення. Отже, першість духовних потреб над матеріальними рано чи пізно стане невідворотною.

У тому, що ціннісні орієнтири людини майбутнього будуть зовсім іншими, нас переконує й футурологічна концепція суспільства знань³⁰. Концепція досить вірогідна, адже обриси цього суспільства проступають уже сьогодні.

Роль знань та інформації незмірно зростає. Вони заміщують більшість матеріальних ресурсів і стають головним продуктом виробництва. Прибуток формується переважно внаслідок інтелектуальної діяльності. На провідні позиції

²⁸ Лосев А. Ф. История античной эстетики. Итоги тысячелетнего развития : В 2 кн. — М., 2000. — Кн. 2. — С. 503.

²⁹ Куліш М. Г. Твори : У 2 т. — К., 1990. — Т. 2. — С. 544.

³⁰ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество : Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. — М., 1999. — 787 с.; Иноземцев В. Л. Расколота цивилизация : Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции. — М., 1999. — 724 с.; Тоффлер Е. Третья Хвиля / Пер. з англ. — К., 2000. — 475 с.

виходять наукомісткі галузі. Ефективність продуктивних сил залежить головно від нематеріальних активів — технологій, ноу-хау, кваліфікації працівників. Сфера послуг усе більше зводиться до нагромадження й поширення знань. Наука стає запорукою розвитку та самозбереження суспільства. Провідною суспільною верствою стає клас інтелектуалів (науковці, аналітики, програмісти, виробники інформаційних технологій та продуктів).

Економіка висуває жорсткі вимоги до знань працівника. Високо цінуються ґрунтовна освіта, науковий світогляд, широка ерудиція, компетентність, професіоналізм. Найцінніша риса людини майбутнього — хист до науково-технічної або художньої творчості, здатність творчо змінювати світ. Бо без свіжої ідеї, сміливого задуму, оригінальної інновації перевага над конкурентами й узагалі успіх у будь-якій справі стануть неможливими. Отже, виникнуть усі передумови, щоб наука з елітарного заняття перетворилася на масове.

Освіта в суспільстві знань не так передаватиме успадкований досвід, як готуватиме до самостійної творчої праці, до вирішення завдань, які не стояли раніше. Університет випускатиме не бездумних виконавців інструкцій, а носіїв продуктивного мислення, здатних створювати щось нове й корисне. Проте на цьому їхнє навчання не завершиться. Темпи змін у майбутньому будуть іще швидшими, ніж сьогодні, й саме життя вимагатиме від фахівця безперервно поповнювати знання й відточувати майстерність. Як влучно висловився психолог Г. Герджой, «завтра неграмотним буде не той, хто не вмів читати, а той, хто не навчився вчитися»³¹. Гнучкий розум, відкритість до нового, потяг до самоосвіти й самовдосконалення — такі риси людини майбутнього.

Усе це має безпосередній стосунок до теми нашої статті — виховання мовної свідомості. Зайве доводити основоположну роль мови в мисленні й навчанні. І все-таки варто було б нагадати деякі ключові тези наших класиків: «Мова є орган, який утворює думку» (В. фон Гумбольдт)³², «Слово відноситься до речей засобів прогресу як найперше й основне» (О. О. Потєбня)³³, «Думка не виражається в слові, а здійснюється в слові» (Л. С. Виготський)³⁴, «Знання рідної мови кладе початок усякому іншому знанню» (В. М. Русанівський)³⁵, «Навчити учня виразно і правильно говорити — значить навчити його правильно, чітко і ясно мислити» (І. К. Кучеренко)³⁶.

Отже, мова не лише формує, а й великою мірою формує думку. І хоча для народження нової, оригінальної думки самої лише мови замало, усе ж вона лишається головним знаряддям пізнання, а грамотність — тим підмурівком, на якому будується дальший інтелектуальний розвиток людини. Слово дає можливість управляти мисленням, допомагає «вполювати» й зафіксувати думку, зробити її зрозумілою для себе й для інших.

Більше того, удосконалюючи мовні навички, ми тим самим удосконалюємо і власні розумові здібності. Що більше опановуємо слів, то ширшими стають наші уявлення про світ. Зі збагаченням лексичного запасу ми збагачуємо свій поняттєвий апарат, дістаємо змогу точніше передавати логічні зв'язки й категорії,

³¹ Цит. за: *Toffler A. Future Shock.* — New York, 1970. — P. 414.

³² *Гумбольдт В. фон.* Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. — 2-е изд. — М., 2000. — С. 75.

³³ *Потєбня А. А.* Мысль и язык. — К., 1993. — С. 155.

³⁴ *Виготський Л. С.* Психология развития человека. — М., 2005. — С. 963.

³⁵ *Русанівський В. М.* Наукові вимоги до сучасних підручників з мови // *Мовознавство і школа.* — К., 1981. — С. 201.

³⁶ *Кучеренко І. К.* Лінгвістичну підготовку філолога — на вищій рівень // *Українське мовознавство.* — 1978. — Вип. 6. — С. 4.

нам легше даються аналіз, синтез, узагальнення. Підбираючи синоніми й синонімічні звороти, розвиваємо гнучкість розуму. Вивчаючи граматику, засвоюємо основні форми й закони мислення, посилюємо його динамічний компонент, полегшуємо осмислену побудову суджень. Плануючи композицію твору, розвиваємо системний підхід. Дотримуючись правил розгортання тексту, досягаємо послідовності, зв'язності, логічності. Прагнучи писати лаконічно, втілюємо методологічний принцип «бритви Оккама» (не примножуй сутностей без потреби). Нарешті, записуючи думку, ще не зовсім ясну для нас, ми її краще усвідомлюємо, виявляємо приховані помилки та прогалини в міркуваннях. Отже, в межах думкотвірної функції мови є підстави виділити свого роду підфункцію — вплив мови на поліпшення інтелектуальної діяльності.

І якщо в майбутньому обсяг та глибина наукових знань, важливість розумової праці й творчого мислення швидко збільшуватимуться, то й суспільна роль мови, мовної освіченості неминуче зростатиме. А це означає, що так само зростатиме й мовна свідомість людства.

P. O. SELIHEY

ON CULTIVATION OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS

The article deals with problems of linguistic upbringing of Ukrainians. Its principles, methods, channels, and main content are analyzed. It is accentuated, that the growth of linguistic consciousness becomes very important nowadays in connection with perspectives of linguistic future of humankind.

Keywords: linguistic education, linguistic consciousness, linguistic stability, linguistic behavior, globalization, ecolinguistics, knowledge society.